

प्रकरण पाचवे

समारोप

प्रस्तूत प्रकरणात आतापर्यंत ज्या विषयाचे विवेचन केले आहे, त्यातून निघणारे निष्कर्ष मांडण्यात आलेले आहेत, ते पुढीलप्रमाणे.

पहिल्या प्रकरणांत :

काव्य म्हणजे काय, काव्याची संकल्पना स्पष्ट करून काव्याचे स्वरूप विचार स्पष्ट केले आहेत. मराठी काव्याला अनेक शतकांची परंपरा लाभलेली आहे. त्यामध्ये संत, पंत, तंत यांचा थोडक्यात आढावा घेऊन विवेचन केले आहे. संताच्या आणि पंडितांच्या कवितेपेक्षा अगदी वेगळी आणि स्वतंत्र वळणाची कविता म्हणजे शाहिरांची कविता कशी होत गेली. त्यामध्ये होनाजी बाळा, प्रभाकर, सगनभाऊ, अनंतफंदी व रामजोशी इ. शाहिरांनी वाङ्मय कसे फुलविले हे ही स्पष्ट करण्यात आले आहे.

माणसाला केंद्र बिंदू मानून नव्या विचारांची तुतारी केशवसुतांनी फुंकली आहे. केशवसुतांनी मराठी कवितेला नवा, विचार, नवा आचार व नवा उच्चारही कसा प्राप्त करून दिला हे स्पष्ट झाले. १९२३ मध्ये रविकिरण मंडळाची स्थापना झाली. या मंडळातील केशवसुत, रेव्हरंड टिळक, विनायक बालकवी व गोविंदग्रज या कवींनी मंदवत जाणाऱ्या कवितेला कसा आधार दिला व कवितेला नावीन्य प्राप्त करून दिले हे स्पष्ट केले आहे. नव काव्याचे जनक बा. सी. मर्ढेकर यांनी आपल्या काव्यातून वास्तवतेचे चित्रण करून कवितेला वेगळीच धार निर्माण करून दिली. १९६० नंतरच्या कालखंडात मराठी साहित्यात दोन प्रवाह आले. ग्रामीण साहित्य व दलित साहित्य त्यामध्ये दलित कविता अग्रेसर कशी राहिली. दलित कवितेला उंच शिखरावर घेऊन जाणारे कवी, शाहीर अमर शेख, नारायण सुर्वे, नामदेव ढसाळ, दया पवार, यशवंत मनोहर, ज. वि. पवार, रविचंद्र हडसनकर, भगवान भोईर, हिराबाई बनसोडे, ज्योती

लांजेवार आपल्या कवितेतून वेदना, जाणिवा स्पष्ट केला आहेत. ते कवितेच्या स्वरूपाचे स्पष्ट करण्यात आले आहेत.

दुसऱ्या प्रकरणात :-

लघु प्रबंधाच्या दुसऱ्या प्रकरणांमध्ये रविचंद्र हडसनकर यांचे व्यक्ती व व्यक्तिमत्त्व अभ्यासले आहे. या प्रकरणात त्यांचा जन्म, बालपणापासून त्यांची वैचारिक जडण-घडण कशी झाली घरचे वातावरण कसे लाभले. त्यांची शैक्षणिक वाटचाल व त्यांना मिळालेली काव्य लेखन प्रेरणा, वैवाहिक जीवन व त्यांचे समकालिन कवी व त्यांच्यामध्ये रविचंद्र हडसनकर यांचे वेगळेपण या सगळ्या गोष्टींचा आढावा या प्रकरणामध्ये घेतला आहे. रविचंद्र हडसनकर यांच्या काव्यलेखना विषयी सांगायचे झाल्यास लहानपणापासून ते गाणी म्हणत होते. त्यांना घरचे वातावरण फारसे असे अनुकूलित नव्हते. घराची गरिबी असल्यामुळे त्यांना शिक्षण घेता आले नाही. परंतु त्याच गावातील पाटील घराण्यातील कृष्णाबाईने त्यांना शाळेची वाट दाखविली म्हणून रविचंद्र हडसनकर शाळा शिकले व प्राध्यापक म्हणून कॉलेजमध्ये नोकरीस लागले. साजिक आणि सांस्कृतिक कार्यातही मोठ्या प्रमाणात त्यांचा सहभाग झालेला दिसून येतो. त्यांना अनेक पुरस्कारांनी सन्मानित करण्यात आलेले आहे. महाराष्ट्र राज्य शासन उत्कृष्ट वाङ्मय निर्मिती पुरस्कार, महाराष्ट्र दलित साहित्य अकादमी पुरस्कार, यशवंतराव चव्हाण पुरस्कार, इंटरनॅशनल मॅन ऑफ दि इयर (१९६६) लंडन पुरस्कार असे आणखी काही पुरस्कार मिळालेले आहेत. एकूणच त्यांचे वैवाहिक जीवन व वाङ्मयीन योगदान असा आढावा दुसऱ्या प्रकरणामध्ये घेतलेला आहे.

तिसऱ्या प्रकरणात :-

तिसऱ्या प्रकरणामध्ये 'राजमुद्रा' व 'सूर्यज्ञेप आणि तळगर्भ' या कवितासंग्रहांचा आशयाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. अगदी अलिकडच्या काळातील 'राजमुद्रा' हा काव्यसंग्रहातून दलित समाजापासून चित्रण करणारा कविता

संग्रह आहे. या कवितेतून त्यांनी समाजापासून दूर चालेला तरुण माणूसकी विसरत चालेला तरुण अशा तरुण मनाला समाजाविषयी जाणिव करुन देणाऱ्या कविता त्यांच्या काव्यसंग्रहात प्रकट होतान दिसताहेत. 'सूर्य झेप आणि तळगर्भ' या काव्यसंग्रहात दोन टप्प्यात कविता सादर करुन पहिल्या टप्प्यात माजी खासदार सुयकांता पाटील यांच्या जीवन चरित्रावर आधारीत काव्यसंग्रह असून त्यांच्या जीवनाची जडण-घडण, राजकारणाची जडण-घडण कशी झाली हे सांगितले आहे. येणाऱ्या अडी-अडचीवर त्यांनी कशी मात केली व यश मिळविले याचा अभ्यास केला आहे. तर दुसऱ्या टप्प्यातील कवितेत उपेक्षित स्त्री सतत पोटासाठी भटकंती करुन जगणाऱ्या आहेत. अन्याय अत्याचाराला पचवून त्या जीवन जगत आहेत. भटकंती करताना होणाऱ्या अन्यायाला त्या तोंड देत राहतात. त्यांच्या कवितेतून फडे विकणारी चांदबीबी, माठ विकणारी सिता कुंभारीण, शिदोरी सोडण्याचा निरोप गावभर सांगणारी सगुणा न्हावीण, लाल चोळी लेगा घालून शिमग्याला धुंद नाचणारी राधा लमाणीन अशा बारा बलुतेदारांच्या स्त्रीचा वर हा काव्य संग्रह प्रकाश टाकतो. दलित स्त्री आणि एकूणच स्त्री जातीच्या वाट्याला आलेल्या दुःखाची रूपे त्यांच्या कवितेमध्ये प्रकट होतात. उदा. कष्ट आणि दारिद्र्यात भरडली गेलेली स्त्री, तसेच भटकंती करुन जगणाऱ्या स्त्री दुःखाचे चित्रण ही अतिशय प्रभावीपणे त्यांच्या कवितेतून येते. त्यामध्ये वासनेला बळी पडलेली स्त्री, स्वत्व हरवून बसलेली स्त्री अशा या स्त्रियांची अनेक रूपे रविचन्द्र हडसनकर यांनी टिपले आहेत. या सगळ्यांचा सविस्तर आढावा या प्रकरणामधून घेतलेला आहे.

चौथ्या प्रकरणांत : -

लघुप्रबंधाच्या चौथ्या प्रकरणामध्ये रविचन्द्र 'हडसनकर यांच्या काव्यलेखनाची अभिव्यक्ती' यांचा अभ्यास केला आहे. या त्यांच्या अभिव्यक्तीतून कोणते विशेष निदर्शनास येतात याची चर्चा या प्रकरणांमध्ये केलेली आहे. यामध्ये त्यांच्या कविता संग्रहांतून सामाजिक आशय, दलित संवेदना, कर्तबगार स्त्री जीवनाचा आलेख,

उपेक्षित स्त्री जीवन व दुःख दारिद्र्य स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या मुल्यांची जोपासना माणूसकीची 'राजमुद्रा' घडविणे जुन्या रुढी-परंपरा नष्ट करुन नवीन विचारांची मांडणी करणे, त्याच बरोबर त्यांच्या कवितेतील मुक्तछंदात्मक रचना, त्यांच्या कवितेत आई, माय, बाबासाहेब फुले, प्रियकर अशी काही आलेली व्यक्तिचित्रणे तसेच झाड, सूर्य, चंद्र सारखी प्रतिमादृष्टी वापरुन आणलेली अर्थपूर्णता तसेच एकलव्य, कर्ण, सिता, शबरी, युगंधर ही त्यांच्या कवितेची मिथ्यके होतात. याचा ही विचार येथे केला गेला आहे.

निष्कर्ष

१) ग्रामीण जीवनाचा वेध :

रविचन्द्र हडसनकर यांनी ग्रामीण जीवनावर काव्य लेखन करून ग्रामीण भागातील लोकांचे जीवन त्यांचे राहणीमान यांचेही निरीक्षण करून काव्याच्या माध्यमातून त्यांचे जीवन व्यक्त केले आहे. खेड्यातील 'माणूसपण' हरवत चालले आहे. दलित तरुण हा समाजापासून भरकटत चालला आहे याची खंत कवी व्यक्त करतो म्हणून या तरुण पिढीला रविचन्द्र हडसनकरांची कविता जाणीव करून देताना दिसते. हे या कवीचे वेगळेपण इतरांपेक्षा असे आहे असे म्हणावे लागेल. रविचन्द्र हडसनकरांची कविता राजकीय जीवनारही प्रकाश टाकताना दिसते. समाजातील राजकीय नेते अशिक्षित, अडाणी लोकांची कशी फसवणुक करतात. मतदानाच्यावेळी त्यांनी नुसती आश्वासन देतात नंतर निवडून आले की, त्यांच्याकडे थोडे वळूनही मागे पहात नाहीत. कामगारांचे जीवन हडसनकरांनी कवितेतून सांगून त्यांचे कसे हाल केले जातात. कामगारांना थोड्या मोबदल्यात जादा वेळ काम करून कसे घेतले जाते. पोटाची खळगी भरण्यासाठी माणूस कोणतेही काम करण्यासाठी मागे पुढे पहात नाही. कोणत्याही प्रकारचे काम कितीही तास करावयास तयार होतो व पोटाची भूक भागवितो तो अन्याय, अत्याचाराला कधीही प्रतिकार करत नाही. पण हडसनकरांनी कवितेच्या माध्यमातून अन्यायाला प्रतिकार केलेला आहे. हीच हडसनकरांच्या कवितेचे वेगळेपण येथे सिद्ध होते.

२) शेतकरी जीवनाचा वेध :

शेतकरी जीवनाचाही वेध घेताना त्यांची कविता दिसून येते. शेतकरी शेती पिकवून स्वतः काही पोटासाठीही शिल्लक ठेवत नाही. परंतू त्याच्या शेतीतून पीक आलेले काही राजकीय लोकच ते हडप करतात. कष्ट करून, घाम गाळून फुलवून देणारे त्यांचे कोरडेच हात राहतात. याचीच कवीला खंत वाटत रहाते. रविचन्द्र हडसनकरांनी काही स्मृतीस उजाळा देणाऱ्या कविता लिहिलेल्या आहेत. हेही त्यांच्या कवितेतील

वेगळेपण सांगावे लागेल. काही कर्तृत्ववान असणारी माणसे आपल्यापासून कायमचीच निघून गेलेली आहेत म्हणून त्यांना कवितेच्या माध्यमातून रविचन्द्र हडसनकरांनी श्रद्धांजली वाहिली आहे. त्यांचे कर्तृत्व त्यांच्या जीवनाची गाथा हि कवितेच्या माध्यमातून कवी रविचन्द्र हडसनकरांनी सांगितले आहे हे पण त्यांच्या कवितेतून वेगळेपण जाणवते.

३) शाहू, फुले, आंबेडकर यांचा विचार :

शाहू, फुले, आंबेडकर यांचा विचारही त्यांनी कवितेच्या माध्यमातून तरुण पिढीसमोर सांगताना त्यांची कविता आपणाला दिसून येते. रविचन्द्र हडसनकरांच्या समग्र वाङ्मयाविषयी देवीदास फुलारी म्हणतात, “ रविचन्द्र हडसनकरांच्या समग्र वाङ्मयाचे अवलोकन केले की, लक्षात येते की, त्यांच्यावर कबीर, फुले आणि आंबेडकर महात्म्यांच्या विचारांचा प्रभाव आहे. त्यांची काव्य भावना साक्ष देते.” रविचन्द्र हडसनकर यांचे इतर कवीपेक्षा विशेष असे वेगळेपण म्हणजे ‘सूर्यज्ञेप’ आणि ‘तळगर्भ’ हा स्त्री जीवनावर आधारीत असा काव्यसंग्रह लिहिला आहे. त्यातूनही हडसनकरांच्यात वेगळेपणा जाणवतो. ‘सूर्यज्ञेप आणि तळगर्भ’ या काव्यसंग्रहात पहिल्या टप्प्यात लिहिली आहे. म्हणून श्रद्धा बेलसरे -खारकर म्हणतात, “ सूर्यज्ञेप आणि तळगर्भ’या कविता संग्रहात रविचन्द्र हडसनकर यांनी मोठ्या ताकदीने याचे वास्तववादी चित्रण केलेले आहे.” पहिल्या टप्प्यात त्यांनी माजी खासदार श्रीमती सुर्यकांता पाटील या कर्तबगार स्त्री जीवनाचा शब्दबद्ध आलेख लिहिला आहे. एखादी स्त्री जेव्हा राजकारणात जेव्हा पाऊल ठेवते त्यावेळी तिला कोणकोणत्या संकटांना सामोरे जावे लागते याचाच विचार या काव्यसंग्रहात केला आहे. त्यातून ती कशाप्रकारे यशाचा मार्ग काढून यशस्वी होते याचेही चित्रण कवीने अतिशय वेगळ्या पध्दतीने केल्याचे दिसून आलेले आहे.

४) शेतकऱ्यांच्या अडीअडचणीवर मात करणारी स्त्री :

शेतकऱ्यांच्या अडी-अडचणी समजावून ती सोडविण्यासाठी झटणारी स्त्री ही त्यांच्या कवितेतून दिसते. हे वेगळेपण त्यांच्या कवितेतून जाणवते. 'सूर्यझेप आणि तळगर्भ' च्या काव्यसंग्रहाविषयी श्रद्धा बेलसरे खारकर म्हणतात, स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर राजकारणात स्त्रियांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात नसला तरी त्या राजकारणी महिलांची भूमिका लक्षवेधी आहे, खेड्यापाड्यातून बहुजनामधून स्त्रियांनी फार मोठे कार्य केले आहे. अनेक स्त्रिया महाराष्ट्रात आहेत, या स्त्रियांची अत्यंत लोभसवाणी चित्रण हडसनकरांनी रेखाटलेली आहे. एक स्त्री ही पुरुषांबरोबर स्पर्धा करून उंच शिखरावर कशी गेली हे त्यांच्या कवितेत दिसून येते. स्त्रीचा गौरव करणाऱ्या येथे त्यांचे वेगळेपण दिसून आले आहे. स्त्री ही शेतकऱ्यांच्या जीवनात आल्यानंतर त्यांच्या अडी-अडचणींना समजावून ती त्यावर मात कशी करते व शेतकऱ्यांच्या विकासाची गंगा कशी बनते हे वाचकांनी वाचल्यानंतर वेगळेपण इ. कवितेत जाणविल्याशिवाय रहात नाही.

५) गावकुसाबाहेरील उपेक्षित स्त्रिया :

दुसऱ्या टप्प्यात हडसनकरांनी गावकुसाबाहेरील उपेक्षित स्त्रियांचे जीवन चित्रित केले आहे. विशेषतः अठराविश्वे दारिद्र्य अंगावर घेऊन दारोदारी भीक मागणाऱ्या सुया, दोरे विकून पोट भरणान्या स्त्रियांचे जीवन हडसनकर कवितेतून रेखाटले. हे इतर कवींपेक्षा त्यांचे वेगळेपण येथे सिद्ध होते. रविचंद्र हडसनकरांनी एकाच समाजातील स्त्री कवितेत न घेता त्यांनी वेगवेगळ्या जाती धर्मातील स्त्री घेतली आहे. त्या फडे विकणारी चाँदबीबी, माठ विकणारी सीता कुंभारीन, शिंदोरी सोडण्याचा निरोप गावभर सांगणारी सगुणा न्हावीण, लालचोळी, लेंगा घालून शिमग्याला धुंद नाचणारी राधा लमाणीन अशा विविध जाती जमातीच्या स्त्रिया हडसनकरांनी आपल्या कवितेतून त्यांच्या वेदना व्यक्त केल्या आहेत.

रविचन्द्र हडसनकरांनी भटकंती करुन जीवन जगणाऱ्या स्त्रियांच्या दुःखाला वाचा फोडली आहे. दलित साहित्यात कोणत्याही कवीने कवितेतून मांडले नाही ते हडसनकरांनी मांडले हे वेगळेपण येथे जाणवते. हडसनकर हे वेगवेगळ्या अंगाने लेखन करतात. ते गीतकारही आहेत. हे रविचन्द्र हडसनकरांचे वेगळेपणे आहे. हडसनकरांनी लहान मुलांसाठीही बालगीते लिहून मराठी साहित्यात वेगळा असा ठसा उमटविला आहे. 'बगळ्या बगळ्या पाटी दे' (२००४), ढगा ढगा पाणी दे (२००६) इत्यादी बालगीतांमधून त्यांना प्रसिध्दी मिळाली आहे. एकुणच रविचन्द्र हडसनकरांनी कथा, कविता, बालगीते, गीतकार इत्यादी साहित्यातून आपला स्वतःचा वेगळा ठसा उमटविला आहे ते एका अंगाने साहित्य न लिहिता ते विविध अंगाने साहित्य लिहितात हे त्यांच्या साहित्यातील वेगळेपण आहे.

स्त्रीच्या हळुवार मनाचा खंबीरपणे तिचे कर्तृत्व आणि पंखातली झेप यांचा सुंदर आढावा हडसनकर यांनी आपल्या कवितांमधून घेतल्याचे आपल्याला जाणवत राहते. एका पुरुषाने कष्टकरी, कर्तबगार स्त्रियांची दखल इतक्या चांगल्या पध्दतीने घ्यावी हे नसे थोडके“ असे श्रध्दा बेलसरे -खारकर म्हणतात.

अशा अनेक गुण वैशिष्ट्यांमुळे आजपर्यंतच्या कवीकारांच्यापेक्षा हडसनकर यांचे वेगळेपण निश्चितच जाणवते.